

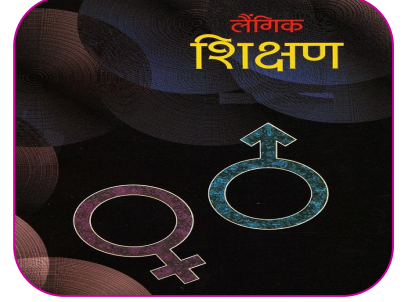

लैंगिक ज्ञानाचे स्रोत व प्रसार माध्यमांची लैंगिक शिक्षण देण्यातील भूमिका

डॉ. प्रदीप आर. भानसे
एस.एस.जे.कॉलेज अर्जुनी/मोर. जि. गोदिया.

सारांश :-

सामाजिकरण प्रक्रिया ही मनुष्याला सामाजिक-सांस्कृतिक प्राणी बनविणारी प्रक्रिया आहे. ह्या प्रक्रियेच्या माध्यमातून कुटुंब व शाळा पौगंडावस्थेतील युवकांना योग्य लैंगिक शिक्षण प्रदान करू शकते. मात्र असे निदर्शनास आले की, ही माध्यमे तारुण्यातील युवकांना लैंगिक शिक्षण देण्यात योग्य भूमिका पार पाडत नाही. जे लैंगिकतेसंदर्भातील ज्ञान तरुणांना मिळते ते प्रसारमाध्यमातून. मात्र ही प्रसारमाध्यमे लैंगिक शिक्षण देण्यात योग्य भूमिका पार पाडू शकते काय? हा प्रश्न आहे. तरुणांचा ओढा स्मार्ट फोन, टी. व्ही. व इतर प्रसार माध्यमांकडे झुकत चालला आहे. प्रस्तुत संशोधन पेपरच्या माध्यमातून लैंगिक शिक्षण देण्यासाठी प्रसार माध्यमे उपयुक्त आहेत काय? या संदर्भात तरुणाची मानसिकता जाणून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

कळीचे शब्द :- लैंगिकता, प्रसारमाध्यमे, लैंगिक शिक्षण.

प्रस्तावना :-

“नवजात बालकाला सामाजिक प्राणी बनविणारी प्रक्रिया म्हणजे सामाजिकरण होय.”¹ (Davis:1960:37) सामाजिकरणाचे पाठ देणारे पारंपरिक माध्यम म्हणून कुटुंब ही एक प्रमुख आणि सामाजिक वर्तणूकीचे नियम मुलांमध्ये रूजविणारी प्राथमिक संस्था आहे. याच अर्थाने “कुटुंब हा एक प्राथमिक समूह आहे”² असे C.H. Cooley म्हणतो. (Elliot et al 1950 : 329) पारंपरिक पद्धतीने कुटुंबाच्या माध्यमातून मुलांवर नियंत्रण ठेवले जाते. परंतु अलिकडच्या काळात कुटुंबाचे मुलांवरील नियंत्रण कमी होऊन ते बऱ्याच प्रमाणात शिक्षणसंस्था, प्रसारमाध्यमे, मित्र व इतर सामाजिक परिणामकारक घटकांवर ढकलल्या गेले आहे. त्यामुळे निरीक्षणातून शिकणे व इतर माध्यमातून रूढीकरण करणे याचा परिणाम मुलांच्या लैंगिक भूमिका सामाजिकरणावर कुटुंब, महाविद्यालय, प्रसारमाध्यमे, समवयस्क हे लैंगिक भूमिका शिक्षणात महत्वाची भूमिका वठवू शकते. मात्र असे निदर्शनास येते की, लैंगिक ज्ञान देण्यासाठी ही माध्यमे फारशी प्रभावी भूमिका वठवित नाही.”³ (Llyod :1984:215-216)

खरे तर लैंगिक ज्ञानाचा विश्वस्त स्रोत पालक हाच आहे व असायला पाहिजे. कारण ते सामाजिक परिणाम करणारे सर्वात महत्वाचे तसेच संस्कृती व मूल्य संक्रमण करणारे पारंपरिक माध्यम आहे. परंपरागत कुटुंबामध्ये वडिलांना जास्त महत्त्व असल्यामुळे त्यांचा प्रभाव कमी -अधिक प्रमाणात मुलांवर पडतो. कुटुंब सांभाळणाऱ्या आईचा परिणाम मुलांवर सकारात्मक होतो व तो चांगली प्रगती करतो. मात्र नोकरी करणाऱ्या आईचा मुलांच्या शैक्षणिक प्रगतीवर अधिक प्रभाव पडतो. मध्यमवर्गीय आई-वडील नोकरीवर असले तर कधी-कधी त्यांच्यात वाद निर्माण होतो व त्याचाही परिणाम मुलांवर पडतो. काही कुटुंबात दोघेही नोकरीवर असेल तर वडील आईला घरच्या सर्व कामात जेव्हा मदत करतात ते बघून मुलांमध्ये पारंपरिक लिंग भूमिकेकडे बघण्याचा दृष्टीकोन बदलतो. म्हणजे लैंगिक ज्ञान व भूमिका मुलांकडे संक्रमित करण्यात कुटुंब महत्वाचा घटक व स्रोत आहे. असे असले तरी पालकांचा वा कुटुंबाचा

मुलांवर किती परिणाम होतो हे पूर्णतः स्पष्ट होत नाही. सामाजिक बदलाबरोबर कुटुंबाची जबाबदारी हळूहळू कुटुंबाबाहेरील घटकांवर येऊन पडली आहे. कुटुंबानंतर ज्ञानाचे व सामाजिकरणाचे माध्यम म्हणून शाळा-शिक्षण संस्था व शिक्षकाला विशेष महत्त्व आहे. मात्र “शालेय अभ्यासक्रमातूनही स्त्री- पुरुषांच्या भूमिका पारंपरिक पध्दतीने मांडल्या जातात. स्त्री ही पारंपरिक पध्दतीने काम करणारी व पुरुष हा हिरो व महत्त्वाची व्यक्ती म्हणून दाखविली जाते. शिक्षक सुद्धा पुस्तकात जे दिले आहे तेच त्या ठिकाणी शिकवितात. कधी मुलींना व मुलांना वेगवेगळ्या पध्दतीने वागवितात. परंतु शिक्षकाने आणि सल्लागाराने मात्र दोघांनाही योग्यपणे वागणूक व मार्गदर्शन करणे गरजेचे आहे.”⁸ (Ibid : 1984-217)

पौगंडावस्थेत साधारणतः समवयस्क मुलींमध्ये तरुण मिसळत असतात. या वयात शारीरिक बदल त्याचप्रमाणे लैंगिक परिपक्वता त्यात येत असते. या वयात मुलं-मुलींकडे व मुली- मुलांकडे आकर्षित होतात. समवयस्क मित्रांकडून लैंगिक ज्ञानाचे आदान-प्रदान होत असले तरी ते विश्वस्त व शास्त्रीय स्त्रोत नाहीत हे अनेक अध्ययनावरून स्पष्ट झाले आहे.

न्युजपेपर, मॅगझिन, टेलीव्हिजन यांचाही प्रभाव मुलांवर पडत असतो. प्रसारमाध्यमांद्वारे स्त्री व पुरुषांची भूमिका कशी मांडली जाते याचाही प्रभाव पडतो. दूरदर्शनवर स्त्रीयांना दुय्यम दर्शविल्या जाते, तर पुरुषांना महत्त्व दिले जाते. याचा परिणाम त्याच पध्दतीने मुलांवर होतो. काही कार्यक्रमात स्त्रीयांना अलिकडे मानाचे स्थान देऊन पुरुषांबरोबर समपदावर काम करीत असल्याचे दर्शविल्या जाते. त्यातून मुलांनाही कळते की, स्त्री सुद्धा मोठ्या पदावर कार्य करू शकते.

“काही संघटनांनी मुलींमध्ये गर्भधारणा होऊ नये ही जागरूकता आणण्यासाठी वेगवेगळे पोष्टकार्ड तयार करून आपल्या वेबसाईटवर उपलब्ध करून दिले आहेत. या संघटनांद्वारे जे पोस्टर्स, कार्ड प्रदर्शित केले जातात त्याचा उपयोग चांगल्यासाठी केला पाहिजे. शिक्षक त्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना माहिती देऊ शकतो.”⁹ (Responding to media influences) परंतु हा काही लैंगिक शिक्षण देण्याचा विश्वस्त व शास्त्रीय मार्ग नाही. यावरून पौगंडावस्थेतील तरुणांना लैंगिक ज्ञान शास्त्रीय पध्दतीने व विश्वस्त गटाकडून दिले जात नाही. प्रसारमाध्यमे जे लैंगिक ज्ञान देतात ते फारसे प्रभावी, विश्वस्त, शास्त्रीय व परिपूर्ण नाही.

लैंगिकता संबंधीचे ज्ञान युवकांना मिळण्याचा पारंपरिक विश्वासू स्त्रोत म्हणजे त्यांचे पालक होय. व त्यानंतरचा स्त्रोत म्हणून शिक्षकांना हे स्थान देणे योग्य ठरेल. “तरुण वयातील युवकांमध्ये लैंगिकता या विषयाची उत्सुकता अधिक असते. त्यामुळे त्यांच्या मनातील शंका दूर झाल्या पाहिजेत.”⁸ (Prabhu:2005:75) डॉ. एम. एन. सिंह इनके अनुसार “कुछ पश्चिमी सोसाईटियो में माँ बाप तथा अन्य पारिवारिक बच्चो को सेक्स एजुकेशन देणे के स्त्रोत बनते है। परंतु भारत मे माँ बाप तथा अध्यापक बच्चो के सामने इस विषय मे बात करने को राजी नही होते है.”⁹ (Singh: 209)

अध्ययनात सुद्धा 91.9% उत्तरदात्यांना लैंगिकता संबंधीचे ज्ञान पालक व शिक्षकांकडून मिळत नसल्यामुळे त्यापैकी 48.8% Male व 20.5% Female उत्तरदाते सिनेमा, नेट, अश्लील सिडी, अश्लील पुस्तके यातून लैंगिक विषयावरील माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न करतात. मात्र ग्रामीण भागात अशी साधणे उपलब्ध होत नसल्यामुळे व सामाजिक नियंत्रण प्रभावी असल्यामुळे ही आकडेवारी कमी आलेली असावी. लैंगिक विषयाची माहिती यासारख्या माध्यमातून मिळविण्याची प्रवृत्ती निर्माण होण्याचे कारण “पालक व शिक्षक या अधिकृत माध्यमाकरवी योग्य माहिती न पुरविली जाणे.”⁵ (Opcit: प्रभु 2005:11) वास्तविकता “Sexuality is an important aspect of our life and parents are the best people with whom to discuss sexuality. But so many parent being time poor.”⁹ (Sawant FPAI :6) एवढेच नव्हे तर “Adolescent and their parents had poor knowledge on contraceptives and lot of myths and misconception.”¹⁰ (Chuhan et al: 2005-2008:173)

लैंगिकता शिक्षण जीवनासाठी आवश्यक असले तरी त्याचा समावेश औपचारिक शिक्षणात नसल्यामुळे तरुण युवक पोर्नोग्राफीकडे वळतात. पोर्नोग्राफी म्हणजे अश्लील चित्रे, चित्रपट किंवा साहित्य. पोर्नोग्राफीतून लैंगिक विषयावरील वैज्ञानिक माहिती मिळत नाही. एका अध्ययनानुसार, “Male were

more likely to use the media-magazines, the internet, T.V. and radio or institutional sources.”¹¹ (Global survey 29: 2008) एका दुसऱ्या अध्ययनानुसार “Boys were exposed to pornography. Girls knowledge on sexual abuse, legal aspect were very poor.”¹² (Op.cit. Chauhan et all 173) पोर्नोग्राफीतून विकृत प्रकारचे संदेश मिळतात. ‘करीयर’ घडविण्याच्या या वयात तरुण - तरुणी अशा साहित्याचे भक्ष ठरू शकतात. वास्तविकता लैंगिकता ही बाब नैसर्गिक, सुंदर, पवित्र व आवश्यक आहे.

तरुण-तरुणी मनोरंजनाचे एकमेव साधन या अर्थाने चित्रपटाकडे बघतात. संशोधनात तरुण वयात 81.0% युवकांची नायक-नायिकेचे अनुकरण करण्याची प्रवृत्ती आढळून आली. चित्रपटात असणारी केशभूषा, वेशभूषा व वर्तनप्रणाली यांचे सहज अनुकरण तरुण पिढीकडून होतांना दिसते. त्यामुळे नायक - नायिकांच्या वर्तनाचा विपरित परिणाम तरुणांवर होतांना दिसतो. सिनेमा, दूरदर्शन, नाटक, मासिके, जाहिराती यातून लैंगिकतेचे विकृत संदेश मुलांपर्यंत पोहचत असतात. त्यामुळे चित्रपट व टी.व्ही. वरील उत्तान व बिभत्स दृश्यांमुळे लैंगिक भावना चाळवल्या जातात असे 75.0% उत्तरदात्यांना वाटते. यामध्ये 82.2% Male व 67.8% Female उत्तरदाते आहे. डॉ. ममतानी यांचे मते, “कई सामजशास्त्री मानते हैं की, यदी युवक-युवतीयो को इस ज्ञान से अनभिज्ञ रखा गया तो, नैतिकता और अनैतिकता का पाठ पढाना व्यर्थ साबित होगा। खुले आम सेक्स प्रदर्शित करनेवाली अश्लील फिल्मो और टी.व्ही. पर दिखाए जा रहे नारी अंगो के खुले प्रदर्शन से युवाओं में यौनभावना प्रदीप्त होती है। इससे युवा पिढी कुमार्ग की और अग्रेसर हो रही है।”¹³ (ममतानी : २००५ : ५) असे असतानाही युवकांना लैंगिक विषयाचे ज्ञान विश्वस्त स्रोतांकडून मिळत नसल्यामुळे व प्रसारमाध्यमांच्या वाढत्या प्रभावामुळे मनोरंजनासोबत लैंगिक ज्ञानात भर पडते असे 69.4% असे उत्तरदाते म्हणतात. यामध्ये 74.4% Male व 68.4% Female उत्तरदाते आहेत. औपचारिक शिक्षणातून सध्यातरी इतर प्रकारच्या शिक्षणासोबत सार्वत्रिकरीत्या लैंगिक शिक्षण दिले जात नाही. अशा परिस्थितीत प्रचार व प्रसार माध्यमे लैंगिक शिक्षण देण्यासाठी योग्य नसल्याचे मत 65.4% उत्तरदात्यांनी व्यक्त केले आहे.

टेलीव्हिजन व इतर प्रसारमाध्यमातून अनेक कंपन्या आपला माल खपविण्यासाठी वेगवेगळ्या स्वरूपाच्या जाहिराती दाखवितात. ह्या जाहिरातीचा मुख्य केंद्रबिंदू ‘Sexual म्बवजपवदश हाच असतो. यामध्ये कॉस्मेटिक उत्पादने, निरोध, संतती प्रतिबंधक साधने, साबणाची जाहिरात, वेगवेगळ्या कपड्यांच्या व इतर प्रकारच्या जाहिरातीसाठी स्त्री-पुरुष देहाचे दर्शन घडविले जाते. एका संशोधनानुसार, ‘Why do children get involved in sex?’ लैंगिक संबंधात युवक-युवती सहभागी होण्यासाठी उत्तरदायी असणाऱ्या कारणात प्रमुख कारण असे आढळून आले की, “Sexual pressure on adolescent is everywhere, at school from their peers, from the T.V. where about 20,000 sexual scenes are broadcasted in advertisement soap appears, prime time shows and MTV. The hard-core rock music nowadays fans the flame of sexual desires.”¹⁴ (Shahid:4)

पौगंडावस्थेत T.V. व इतर प्रसार माध्यमातून दाखविण्यात येणाऱ्या जाहिरातींचा युवकांच्या लैंगिक वर्तनावर विपरित परिणाम होऊन लैंगिक भावना उद्दीपित होत असल्याचे 74.0% उत्तरदात्यांनी सांगितले. औपचारिक शिक्षणातून लैंगिक शिक्षण दिले जात नसल्यामुळे एच.आय.व्ही., एड्स, गुप्तरोग या आजाराबद्दलचे ज्ञान देण्यात प्रचार व प्रसारमाध्यमांनी योग्य भूमिका वटवायला पाहिजे. मात्र अध्ययनात 60.3% उत्तरदात्यांनी माध्यमांच्या ह्या भूमिकेवर प्रश्नचिन्ह लावले आहे. या आजाराबद्दलचे ज्ञान देण्याकरीता प्रचार व प्रसार माध्यमे जाहिरातीकरीता पोस्टर, बॅनर्सचा वापर करतात. परंतु ज्ञान देणारे हे माध्यम व घेणाऱ्यांचा कोणताही परस्परसंबंध निर्माण होत नाही. महत्वाचे म्हणजे या टिकाणी ‘मूल्यांना’(value) कितपत महत्त्व दिले जाते हाही प्रश्न आहे. दूरदर्शन, वृत्तपत्रे, मासिके अशा सर्व माध्यमांचा युद्धपातळीवर वापर करून ‘एड्स’ सारख्या रोगावर आळा घालण्याचा प्रयत्न केला जातो. एड्स होण्याचे प्रमुख कारण ‘असुरक्षित लैंगिक संबंध’ हे होय. त्यामुळे या रोगावर आळा घालायचा

असेल तर व्यक्तीला जबाबदार लैंगिक संबंध ठेवण्याचे महत्व पटवून द्यायला पाहिजे, मात्र बऱ्याचदा असे लक्षात येते की, टी.व्ही. व प्रसार माध्यमातून एड्स नियंत्रणाचा जो व ज्यारीतीने प्रचार केला जातो; तो थोडा अतिरेकीच होतो. जसे - बलबीर पाशाला एड्स होणार का ? एड्स नियंत्रणाचा प्रभावी प्रचार आवश्यक असला तरी ह्या अतिरेकी प्रचाराचा तरूणावर विपरीत परिणाम होतो असे 49.0% उत्तरदात्यांनी म्हटले आहे. असे असले तरी एच. आय. व्ही. आजाराला नियंत्रीत करण्यात प्रसारमाध्यमांची महत्वाची भूमिका असू शकते. त्याकरीता एड्स नियंत्रण सप्ताहाचे आयोजन प्रतिवर्षी शासकीय पातळीवर करण्यात येते. म्हणून एड्स नियंत्रण सप्ताहाच्या निमित्ताने आयोजित कार्यक्रमाद्वारे प्रचार व प्रसार माध्यमे HIV आजाराला नियंत्रित करू शकतात असे 39.9 % उत्तरदात्यांनी म्हटले असले तरी 44.7% उत्तरदात्यांनी HIV आजाराच्या प्रभावी नियंत्रणाकरीता माध्यमांच्या भूमिकेवर प्रश्नचिन्ह लावले आहे.

सर्व प्रकारच्या ज्ञान प्राप्तीचे एक प्रभावी साधन म्हणून औपचारिक शिक्षण संस्थांचा उल्लेख करावा लागतो. शिक्षण संस्थातून इतर सर्व प्रकारच्या ज्ञानासोबत लैंगिक विषयाचे ज्ञान सुद्धा युवकांना मिळायला पाहिजे. मात्र असे होतांना दिसत नाही. त्यामुळे लैंगिक ज्ञान मिळविण्यासाठी दृकश्राव्य माध्यमावरच अवलंबून राहावे लागते. त्यामुळे दृकश्राव्य माध्यमे लैंगिक ज्ञानाचे एकमेव स्त्रोत होऊ शकते काय यावर 31.5% उत्तरदात्यांनी होय असे म्हटले असले तरी 68.5% उत्तरदात्यांनी नाही व निश्चित सांगता येत नाही असे म्हटले आहे.

सिनेमा, टी. व्ही., खाजगी चॅनल्स, मासिके, वृत्तपत्रे या सर्व माध्यमातून पुरुषांची व विशेषतः स्त्रीयांची अतिशय कामोत्पदीत दृश्ये दाखविली जातात. या दृश्याचा तारूण्यातील युवकांवर विपरीत परिणाम होताना दिसतो. एका संशोधनावरून असे निदर्शनास आले की, “Adolescent an average is exposed to 9000 sexual scenes per year through media and television.”¹⁵ (Shahid :1) त्यातून त्यांच्या कामभावना चाळविल्या जातात व लैंगिक अनुभव घेण्याची उत्सुकता वाढत असल्याचे मत 63.7% उत्तरदात्यांनी मांडले आहे. त्यामुळे भारतीय संस्कृतीलाच धोका निर्माण होण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. संस्कृती म्हणजे जीवन जगण्याची पद्धती. ती वाहत्या पाण्यासारखी असते. जुने सोडा नवीन घ्या. चांगले सोडा आणखी चांगले घ्या. समाजशास्त्रज्ञ के. पिटरीम सोरोकीन म्हणतात - “व्यापक संस्कृतीचा विकास तेथेच झाला जेथे विवाहापूर्वीची पवित्रता आणि विवाहोत्तर वचनबद्धतेवर (एकनिष्ठता) अधिक भर दिला आहे. जर अत्याधिक प्रमाणात लैंगिक संबंध प्रस्थापित केले तर विशेषतः ज्या ठिकाणी ते संबंध अवैध आहे. निश्चितच प्रतिकूल परिणाम दिसून येतो.”¹⁶ (गोस्वामी :२००३ :२०) पण आम्हाला इलेक्ट्रॉनिक, प्रिंट मिडीयाच्या माध्यमातून टी. व्ही. वरील कार्यक्रमातून अशिललतेचे दर्शन घडविले जाते. अशी अनेक दृश्ये असतात की जी कुटुंबातील मंडळी एकत्रितपणे बघू शकत नाही. ह्या दृश्यांचा मुलांवर काय परिणाम होत असेल याची कल्पनाच केलेली बरी ! संशोधनात टेलिव्हिजनवर दाखविण्यात येणाऱ्या काही अश्लील कार्यक्रमांमुळे भारतीय संस्कृतीला तडा जाण्याची शक्यता असल्याचे मत 80.0% उत्तरदात्यांनी मांडले आहे.

निष्कर्ष :-

संशोधनातील वरील सर्व तथ्यांच्या आधारे लैंगिक ज्ञानाचे स्त्रोत व प्रसारमाध्यमांची भूमिका यावरील प्रमुख निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

१. प्रचार व प्रसारमाध्यमांच्या वाढत्या प्रभावामुळे मनोरंजनासोबत युवकांच्या लैंगिक ज्ञानात भर पडत असली तरी ही माध्यमे लैंगिक शिक्षण देण्यासाठी योग्य नाहीत.
२. एच. आय. व्ही., एड्स, गुप्तरोग ह्या आजाराबद्दलचे ज्ञान देण्यात ही माध्यमे योग्य भूमिका वटवित नाहीत.
३. ह्या उलट प्रसारमाध्यमातून दाखविण्यात येणाऱ्या जाहिरातींचा युवकांच्या लैंगिक वर्तनावर विपरीत परिणाम होतो.

४. टेलिव्हिजनवर दाखविण्यात येणाऱ्या अशिल्ल कार्यक्रमामुळे युवकांमध्ये लैंगिक अनुभव घेण्याची उत्सुकता वाढते, त्यामुळे भारतीय संस्कृतीला तडा जाण्याची शक्यता आहे.

उपाययोजना :-

सद्यःस्थितीत लैंगिक शिक्षण हा वादग्रस्त व संवेदनशिल विषय असून ह्या विषयाची उपयुक्तता अधिक प्रमाणात आहे. त्यामुळे प्रस्तुत विषयाच्या निघालेल्या निष्कर्षाच्या आधारावर पुढील उपाययोजना सुचवीता येईल.

१. औपचारिक लैंगिक शिक्षण देतांना पालक, शिक्षक व विद्यार्थी ह्या तिन्ही घटकांचा विचार करावा.
२. शिक्षण ही सामाजिक प्रक्रिया असल्यामुळे केवळ महाविद्यालयातच नव्हे तर शाळेपासूनच लैंगिक शिक्षण देण्याची सुरुवात टप्पाटप्प्याने करण्यात यावी.
३. एच.आय.व्ही., एड्स सारख्या भयावह परिस्थितीला आळा घालण्यासाठी त्या विषयाशी संबंधित तज्ज्ञांशी विचार-विमर्श करून सरकारने धोरण निर्धारित केल्यास येणाऱ्या संभाव्य अडचणीवर मात करता येईल.
४. पालक व विद्यार्थ्यांची लैंगिक शिक्षणाला अनुकूल मानसिकता घडविण्याचे उद्देशाने सामाजिक समुपदेशकांनी भूमिका वटवावी.

संदर्भ सूची :-

- 1) Davis Kingsley :- 'Human society', The macmillan Publishing Co. New York, 1960. P.37
- 2) Cooley Charles :- Social organization
- 3) Lloyd B. Lueptow :- Adolescent sex roles and social change, Columbia Univesity press New York. 1984. p. p. 215-216
- 4) Ibid :- P. 217
- 5) Responding to media Influences :- <http://www.teenpregnancy.org>.
- 6) Dr. Prabhu vitthal :- यौवन ते विवाह(विवाहपूर्व मार्गदर्शन व लैंगिकता शिक्षण) मॅजेस्टीक प्रकाशन,शिवाजी पार्क, मुंबई. 2005 P. 75
- 7) सिंह एम.एन. :- एड्स तथा आधुनिक समाज,विवेक प्रकाशन, जवाहरनगर, दिल्ली P.209
- 8) Dr. Prabhu vitthal :- op Cit P.11
- 9) Sawant Anagha :- Youth Confused About Sex Survey Family Planning Association of India (FPAI)P.6 WWW.indianexpress.com
- 10) Chauhan S.L. & Beena Joshi (principal Investigators) Collaborators Bandivdekar, A.H & Mehata ,S :- Adolescent reproductive health, health department municipal corporation of greater Mumbai,2005-2008 www.medind.nic.in or www.springling.com P. 173
- 11) Global survey to explore effectiveness of sex education, June 29/2008(Rss Tell a friend) www.indiaedunews.net
- 12) Chauhan S. L. :- Op cit P.173
- 13) डॉ. ममतानी, जी.एम :- यौन- पथप्रदर्शिका (सेक्ससंबंधी शास्त्रसम्मत जानकारी, भ्रांतिया, समस्या व निराकरण) जीकूमर प्रकाशन, जरीपटका नागपूर-2005 P.5
- 14) Athar Shahid :- Sex Education, Teenage Pregnancy Sex and Marriage Islamic Perspective www.islamfortoday.com P. 4

-
- 15) Ibid :- P. 1
16) गोस्वामी भालचंद्र, आचार्य, प्रखर' :- व्यक्ती परिवार और सेक्स एक समाजशास्त्रीय अध्ययन,
जैना पब्लिशर्स जयपूर 2003 P. 20